

Український державний університет імені Михайла Драгоманова
Міністерство освіти і науки України

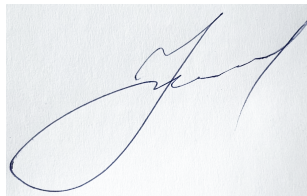
УДК 124.2:930.1(043.3)

КАРЛОВ ОЛЕГ ЮРІЙОВИЧ

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ ЯК СФЕРА ЗНАНЬ:
СМИСЛОВІ ТА ЗНАЧЕННЄВІ ОСОБЛИВОСТІ

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ – 2026

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Українському державному університеті імені Михайла Драгоманова

Науковий керівник - кандидат філософських наук, професор
Панченко Леся Миколаївна, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, учений секретар університету.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
Бойченко Михайло Іванович, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, професор кафедри теоретичної і практичної філософії;
доктор філософських наук, старший науковий співробітник
Самчук Зореслав Федорович, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України, головний науковий співробітник відділу політичної культури та ідеології.

Захист відбудеться 29 травня 2026 року об 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.16 Українського державного університету імені Михайла Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися на офіційному сайті <https://udu.edu.ua/> та в науковій бібліотеці Українського державного університету імені Михайла Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 29 квітня 2026 року.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради

А.О. Ярошенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Значення історичної сфери знань завжди було істотним, оскільки людина, суспільство і людство позиціонують історію в розлогодному діапазоні функцій – як засіб пояснення і виправдання своїх дій, як аргумент на користь певних пріоритетів і навіть як своєрідне алібі та індульгенцію. Така багатоманітність варіативного функціоналу зіграла зі сферою історичних знань злий жарт: кожен суб'єкт полемічних та дискусійних зусиль намагається пристосувати історичний рельєф до своїх потреб і обслуговування так само своїх інтересів, унаслідок чого доводиться мати справу з курйозною **проблемною ситуацією**: на тлі фактичної єдності історії як сукупності явищ, подій, фактів, причинно-наслідкових зв'язків, процесів і тенденцій існує чимало інтерпретативно конкуруючих історичних картин світу, які підходять до історії з позицій настільки різних світоглядних, концептуально-методологічних, смислових і значеннєвих критеріальних координат, що їхні версії історичної дійсності набувають ознак парадигмальної несумісності та онтологічного антагонізму.

Зрештою, основною проблемою є навіть не інтерпретативна конкуренція не надто сумісних дослідницьких підходів і аргументаційних методик, а релятивна наративістика «в автономному режимі», в межах якої цілком неантагоністично співіснують історичні картини світу, сформовані на принципах легковажного кредо під назвою «я так бачу». Звичайно, спроможність до «бачення» – це непогана стартова опція дослідницьких зусиль, але треба розуміти, що її вочевидь недостатньо для того, щоб компендіум уявлень про історичну дійсність відповідав таким фундаментальним канонам наукового знання, як аподиктичність та верифікованість.

Спроби історії як сфери знань оптимізувати окреслене проблемне поле за рахунок максимально скрупульозної, методично вивірної і процедурно педантичної систематизації компендіуму визначальних фактів не рятує ситуації щонайменше з трьох причин.

По-перше, не існує апріорної сукупності фактів, які дають підстави стверджувати про їхню достатність для артикуляції історичної картини світу, яка виявиться цілком адекватним відповідником віддзеркалюваних історичних реалій.

По-друге, визначальність фактів – це не якась самоочевидна даність, а інтерпретативний продукт, який повинен відповідати вимогам якщо не консенсусу в межах фахового середовища, то хоча б компромісу чи кореспондентської істини (на жаль, інтерпретативні навички не належать до інструментальних чеснот історичної сфери знань).

По-третє, можливість отримати за результатами певного інтерпретативного формату історичної подійності та процесуальності своєрідне алібі чи індульгенцію призвело до безпрецедентної експансії в це предметне поле політично навантажених тлумачень, які базуються не на прискіпливій

філософській *рефлексійності*, а на архаїчній, успадкованій людиною і людством ще з тваринного світу *рефлекторності*, що функціонує за примітивним принципом «стимул – реакція», в межах якого статусу істини в останній інстанції набуває лише та версія історичних подій, яка максимально повно відповідає певним суспільно-політичним інтересам і потребам. Зрозуміло, що в такій системі артикулятивних координат наукова профанативність історичної картини світу набуває канонічних ознак.

За таких умов і обставин істотно актуалізується цільовий орієнтир у вигляді генерування знань про історичні події, явища і процеси, що відповідатимуть вимогам об'єктивності, неупередженості, верифікованості, аподиктичності тощо. Досягнення окресленої мети набуває реалістичних ознак на підставі застосування таких дослідницьких опцій філософії історії, як системні аналітичні та компаративні процедури, критичне мислення, філософський скепсис, а насамперед – віддзеркалення історичної автентики засобами рефлексії, тобто погляду на історичну подійність і процесуальність немов збоку й згори для потреб коректного смислового й значеннєвого масштабування розглянутих явищ і процесів.

Джерельну основу дисертаційного дослідження утворюють концептуальні положення та ідейні надбання дослідників у найширшому діапазоні – від філософських шкіл і до окремих інтерпретативних know-how, які мають не лише філософсько-історичне, а й загальнометодологічне значення, тобто можуть з приблизно однаковим успіхом використовуватися різними сферами гуманітарних знань.

Показово, що значна частина ключових підходів до смислових і значеннєвих особливостей історичної сфери знань була започаткована ще в часи високої Античності провідними грецькими та римськими істориками, риториками, філософами та державними діячами – Аристотелем, Геродотом, Марком Аврелієм, Платоном, Плутархом, Светонієм, Луцій Аннеєм Сенекою, Сократом, Софоклом, Страбоном, Тацитом, Титом Лівієм, Йосифом Флавієм та іншими. Зокрема, Гераклітівська концепція «пульсації історії як вічного вогню, який періодично то згасає, то розгорається з новою силою», започаткувала парадигму теорій коловороту, яка в подальшому в різних модифікаціях розроблялася Аристотелем, Хосе Ортегою-і-Гассетом, Миколою Данилевським, Пітірімом Сорокіним, Арнольдом Тойнбі та Освальдом Шпенглером.

Важливе концептуальне значення для сприйняття історії як об'єктивного й закономірного процесу, який розгортається на підставі відповідних причинно-наслідкових зв'язків, мала світоглядна максима Георга Гегеля, втілена у формулі «все, що дійсне, те розумне, а все, що розумне, те дійсне». Термін «розумне» в даному разі слід розуміти не стільки як похідне від *ratio* (раціональне), скільки як **закономірне, яке придатне оперуванню інструментарієм ratio**.

Ще один парадигмальний тренд в увиразненні смислових і значеннєвих особливостей історичної сфери знань належить дослідницьким надбанням Ернста Кассіра, Генріха Ріккєрта, Макса Шелера та Фрідріха Хайєка, для

яких історія постає віддзеркаленням «світу цінностей», протистоянням ціннісних ієрархій, а конкретно-історичні статус-кво – це втілення результатів такого протистояння.

Найбільший внесок у розвиток філософії історії у ХІХ столітті зробила німецька філософська думка в особі Карла Юліуса Белоха, Якоба Буркхардта, Густава Дройзена, Теодора Момзена, Бертольда Нібура, Леопольда фон Ранке, Едуарда Целлера. Цей питомо філософський внесок у становлення філософії історії доповнився лінгвістичними та культурологічними працями Ульріха Віламовіца-Меллердорфа та Ервіна Роде, в який оприлюднені наслідки ґрунтовних досліджень світоглядного генезису епохи Античності і раннього Середньовіччя.

Зрештою, в ХХ столітті питома вага німецького внеску в розвиток філософії історії була також найбільшою – зокрема, аспект історизму зазнав істотного аналітичного препарування в дослідженнях Макса Вебера, Вільгельма Віндельбанда, Вільгельма Дільтея, Георга Зіммеля, Фрідріха Майнеке, Генріха Ріккєрта, Ернста Трьольча, Освальда Шпенглера.

Смислова парадигма філософської квітесенції історії репрезентована Віктором Франклом та Альфредом Шютцом: якщо В. Франкл позиціонував історію як ієрархію смислів, як протистояння смислових ієрархій, то А. Шютц у фундаментальній праці «Смислова будова соціального світу» аргументовано доводив, що предметом соціальних наук у широкому сенсі є смислотворення, а в більш вузькому й прикладному – конкуренція смислів, смислових моделей, яка визначає перебіг історичної процесуальності.

Системний концептуальний підхід до тлумачення історії людства має завдячувати концептуальним доробкам Іммануїла Валлерстайна та Пітер Блау: якщо для І. Валлерстайна історія – це насамперед функціонування світ-систем, віддзеркалення й аналіз такого функціонування, то для П. Блау історія – емерджентна система, системна сукупність елементів, які взаємодіють не принципах не формальної суми потенціалів, а змістовної і взаємопотенціуючої емерджентності.

Талкот Парсонс та Роберт Мертон розглядали історію крізь призму *теорії соціальної (насамперед інституційної) функціональності*; історична еволюція здійснює відбір саме за цим принципом: хто функціонально ефективний, той виживає і домінує впродовж тривалого часу; а той, чий функціональний рівень є невисоким, поповнює реєстри невдач, яких історія вилучає зі своїх реєстрів.

Останнім за ліком, проте не за світоглядним впливом був концептуальний напрям *інтелектуальної історії*, започаткований Франкліном Рудольфом Анкерсмітом. У 2007 році він набув інституційного оформлення у вигляді «Журналу філософії історії» ([«Journal of the Philosophy of History»](#)) – рецензованого академічного філософського видання Центру філософських досліджень історії Університету Оулу (Фінляндія).

Утім, треба визнати, що процес дисциплінарної суверенізації філософії історії не завершено, а з огляду на безальтернативність дії принципу розвитку його неможливо завершити в принципі, позаяк кожна епоха потребує певної

місійної та інструментальної конкретизації філософії історії як епістемологічного та гносеологічного засобу. Зрештою, навіть суто філософська складова філософії історії є далекою від остаточної визначеності та аргументаційної вичерпності. Ці обставини спонукають до інтенсифікації дослідницьких зусиль на ниві *як дисциплінарної демаркації філософії історії, так і генерування нею знань про історичну дійсність крізь призму критеріальності смислів і значень.*

Відповідно до сучасного світоглядного, концептуального та аргументаційного рівня історичних знань, а також актуальних проблемних викликів **мета** дисертаційного дослідження полягає в узагальненні дисциплінарного покликання філософії історії як епістемологічної сфери – зокрема й насамперед крізь призму смислових та значенневих особливостей генерованих нею знань.

Окреслена мета дисертаційного дослідження зумовлює потребу виконання низки взаємозумовлених **завдань**, а саме:

- *здійснити* змістовну демаркацію філософії історії та історії як споріднених за епістемологічним та гносеологічним критеріями дисциплінарних сфер;

- *розкрити* інструментальну сутність рефлексії як ключового дослідницького засобу, завдяки якому філософія історії принципово відрізняється від історії;

- *проаналізувати* таку функціональну особливість філософії історії, як світоглядне масштабування явищ і процесів історії;

- *охарактеризувати* фактологію як точку рефлексійного відліку філософії історії;

- *окреслити* виконання філософією функцій смислового та значенневого навігатора в епістемологічному лабіринті історії;

- *здійснити* концептуальне уточнення детерміністського тренду тлумачення внутрішньої логіки історії;

- *визначити* основний проблемний виклик на адресу історичного знання;

- *обґрунтувати* ключовий недолік парадигмального підходу до генерування історичного знання;

- *увиразнити* феномен історичної картини світу за критерієм об'єктивності;

- *уточнити* основні недоліки історичної та соціальної пам'яті крізь призму особливостей генерованих ними сфер знань;

- *виявити* фактори, що лежать в основі ефективності ідейної сфери як детермінанти історичного генезису;

- *окреслити* ключовий проблемний виклик епохи «кінця історії» для України в сфері епістемологічних смислів і значень;

- *узагальнити* негативні наслідки для дослідницької культури в сфері історичного знання світоглядних стереотипів епохи «кінця історії» та кризи світопорядку;

– *увиразнити* значення контексту світопорядкових реалій як вагомого фактора предметного розгляду новітньої української історії.

Об'єктом дослідження є історія як середовище генерування знань.

Предмет дослідження утворюють смислові та значеннєві особливості філософії історії як сфери знань.

Методологічна основа дослідження. Для потреб виконання поставленої мети і визначених завдань залучено взаємопов'язаний масив *емпірико-теоретичних загальнонаукових методів* наукового пізнання, зокрема: аналізу та синтезу, ідеалізації, індукції та дедукції, системного. Істотним дослідницьким потенціалом також володіють *теоретичні загальнонаукові методи*: абстрагування, компаративний, конкретно-історичний, структурно-функціональний, синергетичний, узагальнення, формалізації. Широку дослідницьку перспективу відкриває застосування *наукових принципів* історизму, каузальності, концептуальної єдності, об'єктивності, розвитку, системності та цілісності.

Методологічну основу дослідження забезпечує системне сприйняття предметного поля. Йдеться, зокрема, про *принцип ієрархічності*, який ранжує елементи системи за критерієм значущості, а також *принцип системності*, завдяки якому формування уявлень про філософію історії як сферу знань із відповідними смисловими та значеннєвими особливостями постає змістовно об'єктивним явищем, що складається із взаємопотенціюючих елементів.

Метод індукції задіяно для узагальнення факторів, котрі визначають особливості генезису та цільові пріоритети становлення філософії історії як дисциплінарної сфери, а також особливостей її концептуального позиціонування в питанні ідеалу історичного знання.

Метод дедукції використано для забезпечення логічного виведення одиничного із загального, а конкретно-історичного – із трансісторичного.

Метод єдності історичного та логічного залучено з метою окреслення особливостей виникнення та закономірностей становлення уявлень про історичну епістемологію.

Метод каузального аналізу застосовано з метою виявлення визначальних причинно-наслідкових зв'язків у сфері історичної подійності та процесуальності.

Метод систематизації використано з метою структуризації та ієрархізації сукупності аспектів, що визначають предметну сферу дослідження.

Феноменологічний метод сприяв увиразненню уявлень про діапазон наявних та евентуальних концептуальних підходів до історичного знання.

Компаративістський метод задіяно з метою змістовного й аргументаційного порівняння різних концептуальних підходів до ідеалу історичного знання.

Метод ідеалізації використано для потреб окреслення ідеальної (трансісторичної) моделі історичного знання та використання її як критеріальної точки відліку в оцінці конкретно-історичних епістемологічних кейсів.

Метод екстраполяції залучено задля проведення коректних аналогій на підставі виявлення смислової і значеннєвої спорідненості між різними історичними процесами та явищами.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в узагальненні дисциплінарного покликання філософії історії як епістемологічної сфери – зокрема й насамперед крізь призму розкриття смислових та значеннєвих особливостей генерованих нею знань про історичну подійність і процесуальність. Змістовний стрижень наукової новизни утворює взаємозумовлена сукупність таких положень:

Вперше:

– охарактеризовано фактологію як точку рефлексійного відліку філософії історії: дисциплінарне покликання філософії історії пов'язане не з накопиченням історичних фактів і навіть не з їхньою систематизацією, а з виявленням тієї внутрішньої логіки історичного процесу, котра визначає появу будь-яких інших фактів, рефлексія щодо яких окреслює дисциплінарні повноваження та сферу епістемологічної і гносеологічної компетенції філософії історії. Філософія історії використовує історію як своєрідний емпіричний трамплін для подальших рефлексій, скерованих на виявлення внутрішньої логіки і закономірностей історичної подійності, процесуальності, темпоральності. Іншими словами, на тій стадії дослідницьких зусиль, на якій історія завершує свої дослідницькі зусилля, філософія історії їх лише розпочинає, використовуючи історичну фактографію як точку рефлексійного відліку для генерування корпусу знань щодо історичної фактології;

– здійснено концептуальне уточнення детерміністського тренду тлумачення внутрішньої логіки історії, яке полягає в наступному: попри об'єктивну зумовленість історичних явищ і процесів, існують непереборні труднощі з визначенням не лише трансісторичної, а й конкретно-історичної ієрархії детермінативних чинників, котрі визначають перебіг історичної динаміки в повному обсязі. Крім того, сукупна історія людства засвідчує відсутність остаточної визначеності на тлі численних вірогідних альтернатив;

– окреслено ключовий проблемний виклик епохи «кінця історії» для України в сфері епістемологічних смислів і значень: Україна засвоїла таку світоглядну ієрархію, яка в багатьох аспектах не узгоджується з принципом реалізму, а почасти й здорового глузду. Проблемне вістря пов'язано з тим, що такий не надто адекватний лакмус світосприйняття не в змозі виконати інструментальну функцію як коректного сприйняття минулого, так і формулювання ефективних відповідей на виклики сьогодення, що, в свою чергу, ставить під сумнів ефективність функціонування держави й суспільства.

Уточнено:

– таку функціональну особливість філософії історії, як світоглядне масштабування явищ і процесів історії: окреслюючи світоглядні орієнтири, канони, взірці сприйняття історичної дійсності за смисловим, значеннєвим та іншими аргументаційно істотними параметрами, філософія засобом світоглядного масштабування історії визначає пріоритети й преференції

критеріальної, ціннісної, телеологічної та іншої маршрутизації цієї предметної сфери;

– ключову ваду парадигмального підходу до генерування історичного знання, який полягає в недостатній рефлексійній і аналітичній гнучкості, а також у жорсткій концептуальній категоричності, що функціонує режимі «або / або». Насправді ж в абсолютній більшості випадків історична дійсність виходить за онтологічні межі таких «або / або», втілюючи себе у форматі різноманітних альтернатив і вірогідностей, а інколи й реалізуючись у діаметрально протилежному буттєвому статусі «і / і» – симбіотичному поєднанні явищ і процесів, які можуть здаватися антагоністичними, а відтак і несуміними, проте на рівні історичних практик цілком несуперечливо й навіть гармонійно поєднуються в органічну цілісність об'єктивного історичного процесу;

– основні недоліки історичної та соціальної пам'яті крізь призму особливостей генерованих ними сфер знань: якщо сумніви щодо наукової достовірності історичної пам'яті пов'язані з її неповнотою, уривчастістю й труднощами верифікації, то труднощі з відповідністю канонам науки соціальної пам'яті зумовлені насамперед і в основному її соціокультурною, ідеологічною, політичною, пропагандивною та іншою навантаженістю, а відтак – з латентною тенденційністю й упередженістю, що несумісно з вимогами, які висуваються на адресу наукового знання;

– негативні наслідки для дослідницької культури в сфері історичного знання світоглядних стереотипів епохи «кінця історії» та кризи світопорядку: оперування тенденційними, демагогічними, аргументаційно непереконливими і т. п. світоглядними орієнтирами об'єктивно призводить до зниження загального рівня дослідницької культури, що виразно й насамперед простежується в сфері генерування смислів і значень історичного знання.

Увиразнено:

– феномен історичної картини світу за критерієм об'єктивності: об'єктивність будь-якої історичної картини світу не варто переоцінювати, позаяк кожна її конкретно-історична версія етимологічно й функціонально нагадує наукову парадигму як автономну сферу знань, котра витлумачує дійсність крізь призму своїх (і лише своїх!) критеріальних пріоритетів. Оскільки неосяжні обсяги історичних фактів і альтернатив можна систематизувати, категоризувати та ієрархізувати за багатьма критеріями, принципами та методологічними підходами, то в такій системі онтологічних координат вирішальну роль відіграють суб'єктивні пріоритети історика як суб'єкта дослідження. Що стосується знань, генерованих внаслідок такого дослідження та історичної картини світу загалом, то їхня об'єктивність є доволі умовною – у тому сенсі, що лише *post factum*, набувши канонічного статусу, вони «десуб'єктивуються» й набувають надсуб'єктивного (чи пак – умовно об'єктивного) епістемологічного реноме;

– значення контексту світопорядкових реалій як вагомого фактора предметного розгляду новітньої української історії, яке втілюється в двоєдину

потребу: з одного боку, необхідно сформулювати якомога реалістичніше уявлення про причинно-наслідкові зв'язки сучасних світопорядкових реалій та про каузальність мотивації основних дійових осіб світопорядкової сцени; з іншого боку, потрібно не лише адаптуватися під вимоги й очікування світопорядкового статус-кво, а й розуміти ключові вади життєдіяльнісних алгоритмів цього світопорядку, які призвели до його кризового стану чи навіть краху. Адже слідування у фарватері таких життєдіяльнісних алгоритмів – це не що інше, як прокладання шляху так само в напрямі кризи та краху.

Поглиблено:

– теоретико-концептуальний підхід щодо інструментальної сутності рефлексії як ключового дослідницького засобу, який відрізняє філософію історії від історії: на відміну від історії, яка функціонує переважно в режимі наративів хронікалістського штибу, що сприймають історичні реалії точково та площинно, філософія історії генерує знання щодо історичної картини світу насамперед засобом рефлексії, рефлексійної призми сприйняття історичної дійсності та евентуальності, яка передбачає два ракурси розгляду – «поза» (збоку і ззовні) та «над» (згори); якщо ракурс «поза» відштовхується від необхідності відмежуватися від досліджуваного явища чи процесу з метою його неупередженого сприйняття, то ракурс «над» – це не просто дистанціювання від конкретно-історичного статус-кво і мисленнєвий вихід за його межі, а обрання такої дослідницької локації, яка дає змогу оглянути предметну сферу немов згори, що створює передумови для належного рівня смислового й значеннєвого масштабування, формування таких знаннєвих ієрархій, яким притаманна критеріальна виразність і наочність, аргументаційна переконливість і верифікаційна досконалість;

– аргументаційний вердикт, згідно з яким основним проблемним викликом на адресу історичного знання (зрештою, як і будь-якого знання гуманітарного профілю) є релятивізм: його домінування призводить до змістовної невиразності, смислової несфокусованості та значеннєвої невизначеності. Для ефективного протистояння експансії релятивізму безальтернативних ознак набувають інструментальні опції філософії у форматі рефлексії, системного, критичного й скептичного мислення, а також транспарентного фахового дискурсу, організованого на принципах деліберативної демократії. З філософським інструментарієм пов'язані основні сподівання на розблокування інтерпретативних різнотлумачень історичного знання та побудову його аргументаційно стрункої моделі, яка повною мірою відповідатиме вимогам фактологічної достовірності як верифікаційного виклику.

Набуло подальшого розвитку:

– концептуальне положення про змістовну демаркацію філософії історії та історії як споріднених за епістемологічним та гносеологічним критеріями дисциплінарних сфер: якщо дослідницьким пріоритетом історії є прискіпливий погляд на конкретний прикладний історичний кейс, на його якомога точніше відтворення на подійно-процесуальному рівні, то ключовою дослідницькою

призмою філософії історії є неухильне слідування у фарватері кредо *sub specie aeternitatis* – тобто сприйняття конкретики історичної дійсності з позицій вічності як значущого й навіть визначального контексту: поза цим контекстом історії для філософсько центрованого мислення або взагалі не існує як вартої уваги предметної сфери, або значення такої історії істотно девальвується, маргіналізується, відсепарується на віддалену периферію уваги;

– виконання філософією функцій смислового та значеннєвого навігатора в епістемологічному лабіринті історії, який слугує засобом досягнення мети побудови аргументаційно переконливих ієрархій історичних процесів і тенденцій. Ключова проблема пов'язана з тим, що історія не володіє іманентним смыслом: її смисловий рельєф формується *post factum* людьми на підставі уявлень про належне, цільові пріоритети та ієрархії значень. Ще одна важлива специфічна особливість полягає в тому, що кожна історична епоха і соціокультурна ойкумена володіють власною ієрархією смислів і значень, з якою ієрархії смислів і значень інших історичних епох і соціокультурних середовищ можуть не лише не збігатися, а й перебувати в стосунках світоглядних антиподів і аксіологічних антагоністів;

– розуміння факторів, що лежать в основі ефективності ідейної сфери як детермінанти історичного генезису, внаслідок чого з'ясовано визначальність валідності й когерентності ідейного забезпечення історії змістовній і проблемній ієрархії конкретно-історичного ґатунку: позаяк кожна епоха оперує власною ієрархією проблемних викликів і соціокультурною сіткою (ієрархією) смислового й значеннєвого масштабування, яка визначає конкретно-історичну дієвість ідейної пропозиційності, то вести мову про трансісторичну взірцевість якісного рівня ідейного супроводу історичної процесуальності недоречно, а словосполучення «ідейний інваріант історії» постає фактичним оксюмороном – суміщенням несумісного.

Теоретичне значення дисертації полягає в сукупності положень, які сприяють поглибленому розумінню філософії історії як сфери знань – зокрема й насамперед крізь призму смислових та значеннєвих особливостей генерованих нею знань. Ключові положення та висновки дисертації є теоретичним і методологічним підґрунтям для подальших наукових досліджень у сфері світоглядного масштабування детермінант історичної процесуальності, рефлексії щодо причинно-наслідкової зумовленості історичних явищ, випадковостей та закономірностей, визначальних смислів і значень історичних тенденцій, історичної пам'яті, уроків історії тощо.

Практичне значення дисертації полягає у використанні теоретичних та методологічних положень і висновків дисертації для потреб критеріального масштабування явищ, подій і процесів історичної дійсності, які слугують світоглядною і аргументаційною точкою відліку для своєчасного засвоєння повчальних уроків історії і побудови переконливих стратегем суспільного розвитку.

Особистий внесок здобувача полягає в тому, що сформульовані у дисертаційній роботі положення та висновки отримано в процесі самостійного дослідження.

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 5 статей у фахових виданнях України, які належать до категорії «Б», 1 стаття в періодичному іноземному виданні.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й результати дисертаційного дослідження було оприлюднено та обговорено на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях: Наукова практична конференція «Модернізація української післявоєнної освіти: орієнтація на європейські стандарти» (Рівненська обл., с. Жобрин, 7-8 листопада 2024 р.); «Освіта і доля нації: служіння Батьківщині і обов'язок розуму» (Філософські читання пам'яті Марії Култаєвої). (Київ, Харків, 2024р.); Наукова-практична конференція «Контури післявоєнної освіти» (м. Богуслав, 22-23 квітня 2025 р.)

Структура та обсяг дисертаційного дослідження зумовлені метою і поставленими завданнями. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. До списку використаних джерел увійшло 313 позицій. Загальний обсяг роботи – 235 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми здійсненого дослідження, охарактеризовано ступінь науково-теоретичної розробки проблеми, визначено об'єкт, предмет, мету і завдання дослідження, його теоретико-методологічні основи, наукову новизну, теоретичне і практичне значення дослідження, окреслено особистий внесок здобувача і публікаційні здобутки, а також висвітлено аспект апробації наукових результатів.

У **першому розділі «Теоретико-методологічні основи філософії історії як сфери знань»** окреслено предмет дослідження та обґрунтовано доцільність його методологічного супроводу з використанням відповідного дослідницького інструментарію. Здійснено порівняльний аналіз теоретико-методологічних підходів до смислових і значеннєвих особливостей філософії історії як сфери знань про історичну дійсність і евентуальність, окреслено зміст і спосіб дії факторів, під впливом якого відбувалося становлення уявлень про змістовно-функціональну специфіку філософії історії та її дисциплінарну суверенізацію і демаркацію від споріднених сфер знання.

Підрозділ 1.1. «Філософський геном історичної гносеології та епістемології» присвячено систематизації теоретичних і методологічних основ філософії крізь призму потреб і дослідницьких викликів, що виникають у контексті генерування знань про історичну дійсність. Попри об'єктивну необхідність дисциплінарної суверенізації філософії історії, зауважено тісну спорідненість філософії історії та історичної науки, а насамперед – латентну філософську навантаженість будь-яких узагальнень, що стосуються історичної подійності та процесуальності.

Зауважено, що практично кожному зусиллю, здійсненому в сфері історичної гносеології та епістемології, притаманні виразні філософські ознаки, філософська зумовленість і детермінованість. Будь-яке структурування історичної гомогенності (на фази, періоди, етапи тощо) передбачає застосування інструментарію ранжування за певними критеріями, який є достеменно світоглядним і компаративно-аналітичним, а відтак – філософським *par excellence*. Зрештою, навіть позиціонування історичної феноменології, подійності та процесуальності як внутрішньо органічної гомогенності, а не як механічного і релятивного нагромадження явищ і факторів, поєднаних у довільній смисловій і значеннєвій субординації, також містить виразну світоглядно-критеріальну (себто філософську) складову.

Філософські основи історичної науки – це сукупність філософських принципів і засобів, які інструментально придатні для розв’язання філософських проблем історії. Семантично гомогенна єдність історії, її закономірності в статусі імперативних ознак, а також наскрізна, інтегральна трансісторичність смислів і значень будь-яких подій і тенденцій концептуально й парадигмально протистоять суто номінальній єдності історії, її стохастичності, механічному й формальному поєднанню історичних диференціалів як єдиній змістовній і структурній достовірності історії.

У підрозділі 1.2. «Філософія історії: історія як ідея та філософія як рефлексія щодо цієї ідеї» зазначено, що атрибутивною і навіть імперативною ознакою ледь не кожного предметного оперування історичними реаліями є *ідея історії* – світоглядна визначеність із приводу того, чим є історія в принципі як сфера знань і спосіб їх ієрархізації, чим ця смислова й критеріальна визначеність предметно відрізняється від інших сфер знання, насамперед споріднених і суміжних.

Наголошено, що смислова й значеннєва демаркація гомогенної історичної дійсності вкрай необхідна, оскільки вона задає спосіб і принципи масштабування, унеможлиблюючи той згубний волюнтаризм у цьому питанні, який призводить до потрапляння інтерпретації історії в лабіринти релятивістських різнотлумачень.

Якщо *історія* окремими історичними кейсами (Historie) та їхньою сукупністю під тим чи іншим предметним кутом зору, то **філософії історії** відштовхується від історія в цілому (Geschichte), осмислюючи кожен конкретний історичний кейс з позицій вічності (*sub specie aeternitatis*). Тут треба розуміти, що словосполучення «з позицій вічності» – це не просто фігура мовлення, якій на практиці може відповідати ледве не довільний смисловий компендіум: ні, за цим вербальним маркером стоїть (точніше, має стояти) струнка система світоглядного масштабування. Маркер під назвою «з позицій вічності» зобов’язаний виконувати функцію того лакмусу, який виразно сигналізує про невідповідність критеріальній ієрархії, зміни смислового рельєфу та неприйнятний релятивізм на рівні інтерпретацій історичних подій, явищ і процесів.

Коректне позиціонування філософії в сфері оперування історичними реаліями є передовсім інструментальним – у тому сенсі, що, по-перше, інструмент має бути досконалим, а, по-друге, вирішального значення набуває не інструмент сам по собі, а вміння (бажання, спроможність, мотивованість тощо) застосувати його на практиці із максимальною гносеологічною ефективністю і епістемологічною продуктивністю. Іншими словами, якісний рівень дослідження є результуючим наслідком не інструмента філософії, наділеного суто об'єктним статусом, а суб'єкта – того дослідника, який користується інструментом-об'єктом на власний розсуд.

У другому розділі «Філософія історії як засіб генерування знань: функціонально-інструментальні особливості» висвітлено основні напрями досліджень за обраною темою, узагальнено змістовні особливості й закономірності філософії історії як сфери знань. дослідницький вибір було зроблено на користь факторів, які максимально вичерпно ілюструють особливості й закономірності генерування знань про історію, а також слугують джерелом інтерпретаційних різнотлумачень упродовж тривалого часу. Йдеться, зокрема, про аспекти смислів і значень історичної процесуальності, розуміння та інтерпретації історичної дійсності та евентуальності, фактів та фікцій у сфері історичної епістемології, внутрішньої логіки, причинно-наслідкової зумовленості та детермінованості історії.

У підрозділі 2.1. «Історія як епістемологічне середовище і філософська рефлексія як засіб його розуміння та інтерпретації» зауважено, що оскільки історичне знання є цільовим орієнтиром як історії, так і філософії історії, то уточнення його сутнісних ознак, особливостей гносеологічного статусу та інструментального покликання набуває пріоритетного значення. Історичне знання наділене рефлексивними та валюативними ознаками. Ця особливість дає підстави багатьом дослідникам стверджувати про двоєдину рефлексійно-валюативну природу історичного знання, в межах якої рефлексійна складова покликана розкривати сутність причинно-наслідкових зв'язків, законів та закономірностей історичного процесу, а валюативна окреслює значення історичного знання для людини, функціонального покликання та сенсу історичної науки. Втім, на конкретно-прикладному рівні співвідношення рефлексивних та валюативних ознак може коливатися в надзвичайно широкому діапазоні й на практиці ніколи не є паритетним (50:50).

Істотний аспект пов'язаний із тим, що історичне знання апелює не до апріорної і трансісторичної сутності явищ і процесів, а до їхніх конкретно-історичних сенсів і значень. Таке тлумачення виразно ототожнює історичне знання з дисциплінарною сферою історії – і тільки. З іншого боку, якщо виходити з міркувань, що об'єктом історичного знання є не сукупність емпірично-фактуальних реалій, а сфера знань, смислів і цінностей, які мають статус точок критеріального відліку під час оперування історичною дійсністю, то таке предметне позиціонування історичного знання максимально наближує його до філософії історії.

Важливою передумовою об'єктивного осмислення історичних подій і процесів є їхня фактична діалогічність – у тому сенсі, що явища, події і процеси віддзеркалюють інтереси і волю суб'єктів історичного процесу, усвідомленого (визначеного) ними свого цілепокладання. Це створює передумови, з одного боку, для множинності інтерпретативних ракурсів і критеріальних маркерів, а, з іншого боку, забезпечує об'єктивний характер таких інтерпретацій (принаймні, їхню можливість). Як наслідок, практично в кожній історичній події і процесі можна виявити декілька смислових рівнів і субординацій, а саме: 1) смисл апіорний, інваріантний і трансчасовий; 2) смисл конкретно-історичний (у контексті суміжних, «горизонтальних» історичних подій і тенденцій; 3) смисл з позицій конкретно-історичних суб'єктів.

Підрозділ 2.2. «Причинно-наслідковий горизонт історичної достовірності як цільовий орієнтир філософії історії» присвячено детермінантам історії людства – одному з основних теоретико-концептуальних і загалом інтерпретативних викликів на адресу філософії історії, її інструментальних можливостей і кваліфікаційного рівня. Яким є причинно-наслідковий горизонт подій; яким є їхнє історичне значення, інерція і тяглість; наскільки уявлення про них відповідає канонам наукової достовірності; для яких сфер суспільного буття і свідомості наукова достовірність має статус регламентної функції? Перелік наведених запитань перебуває в сфері дисциплінарних повноважень не стільки *історії* (чи взагалі не історії), скільки *філософії історії* – рефлексії щодо історії з позицій значущої контекстуальності та того, що латиною позначається словосполученням *sub specie aeternitatis* – тобто з *міркувань вічності*.

Фундаментальна проблема пов'язана з тим, що кожна історична епоха відповідно до своїх онтологічних і функціональних преференцій вибудовує оригінальну ієрархію значущих факторів, які в межах іншої епохи можуть не лише втратити пріоритетне значення, а й загалом бути вилученими із життєдіяльнісного обігу суспільств і народів. Ця обставина істотно ускладнює узагальнення причинно-наслідкової ієрархії і практично унеможливорює концептуалізацію певних трансчасових інваріантів, спонукаючи до ґрунтовної компаративістики й розуміння конкретно-історичних картин світу – критеріально автономних, функціонально істотно замкнених у собі й парадигмально відчутно різних, а почасти й несумісних.

Підрозділ 2.3. «Історична пам'ять: фактологічна коректність як верифікаційний виклик» обрав своєю аргументаційною точкою відліку тезу про те, що більшість наявних дефініцій історичної пам'яті позначена одним істотним недоліком – надміру розмитим змістовним образом: навіть якщо такому типу й формі пам'яті притаманний симбіоз багатьох складових, він все-таки має бути більш змістовно виразним і менш семантично двозначним, амбівалентним. З огляду на це зауваження історичну пам'ять варто подати у вигляді базового синкретичного уявлення індивідуальної та суспільної свідомості щодо істотних аспектів історичної дійсності; натомість соціальна пам'ять постає «відкоригованою» версією історичної пам'яті з урахуванням

вимог соціокультурної системи світоглядних координат, а також ідеологічних, політичних та пропагандивних пріоритетів і преференцій.

Ключова специфічна ознака пов'язана з тим, що основу історичної пам'яті утворює *не фактичне* підґрунтя, а насамперед *символічне*, котре може не збігатися з фактичним статус-кво історичної дійсності чи навіть кардинально протистояти йому, бути його антиподом і антагоністом. Така особливість закономірно загострює аспект фактичної, фактографічної і фактологічної достовірності історичної пам'яті, а якщо сформулювати точніше й категоричніше, то апіорну невідповідність історичної пам'яті вимогам такої достовірності. Це справді істотна проблема, позаяк вона виникає не випадково й не спорадично, а є генеалогічно запрограмованою, а відтак такою, що не підлягає практичному викоріненню.

У цьому контексті важко заперечити чи спростувати тезу про те, що все виразніших ознак набуває невтішний вердикт: домінування релятивізму призводить до змістовної невиразності, смислової розфокусованості, аксіологічної розмитості й загалом загальної світоглядної дезорієнтації.

У третьому розділі «Український кейс крізь призму «кінця історії» та в контексті кризи світопорядку» узагальнено фактори сьогодення, які здійснюють істотний вплив як на сприйняття всесвітньої історії людства, так і на аналітично-рефлексійне позиціонування щодо знакових подій, явищ і процесів української історії, на перспективи засвоєння повчальних уроків історії. Це – дещо розгорнута версія концептуального засновку про значущість світопорядкового та епохального *контексту* як світоглядно-методологічної призми формування уявлень про історію як *текст*.

У підрозділі 3.1. «Історична достовірність у силовому полі міфів та постправди» зазначено, що нашим сучасникам випало жити в іронічні часи, коли те, що відрекомендовують міфом, може бути реальністю, а те, що позиціонують як реальність, часто виявляється міфом та дезінформацією. Тут виникають закономірні аналогії з концептуальним положенням Жана Бодріяра про симуляцію як імператив епохи постмодерну: вона у вірусний спосіб екстраполює свій алгоритм дії на все нові онтологічні сфери, що в сукупності з можливостями медіа призводить до світоглядної розгубленості, втіленій у назві алармістської книги «А чи була війна в Іраку?» (2003).

За таких умов і обставин будь-які історичні лакуни – особливо якщо вони стосуються знакових аспектів життєдіяльності людини й суспільства – об'єктивно й закономірно заповнюються («добудовуються») міфологічними засобами. Саме міфологічний спосіб інтерпретації зумовлює епістемологічну та гносеологічну невизначеність у питаннях історичної правди, які утворюють своєрідний фундамент адекватного чи апіорі неадекватного сприйняття історичних реалій.

Засвоєння не лише масовою, а й спеціалізованою (академічною) свідомістю України контрпродуктивної ієрархії смислів і значень епохи «кінця Історії» (а де-факто – часів безроздільного домінування світоглядних аберацій неолібералізму) призвело не лише до формування неадекватної картини світу

загалом та історичної картини світу зокрема, а й до зниження загального рівня дослідницької культури, до превалювання вузькосегментативних підходів, до профанування міждисциплінарних досліджень та багатьох інших вад, які ставлять під сумнів відповідність результатів досліджень фундаментальним канонам наукового знання.

У підрозділі 3.2. «Українська історія: з бромом чи з рефлексією?» осмислено інструмент рефлексії як сукупності верифікаційних засобів для досягнення мети адекватного сприйняття історичних реалій – передовсім пов'язаних із фактором історичних травм і по гамування історичного болю.

Для реалізації інструментальних опцій рефлексії потрібне дотримання низки як об'єктивних, так і суб'єктивних передумов. Об'єктивні передумови пов'язані з двома факторами: по-перше, з оволодінням певним рівнем дослідницької культури, яка забезпечує коректний шлях до істини як ключову мету наукового пізнання; по-друге, з наявністю певного мінімального обсягу емпіричних знань, оперування яким робить перспективи застосування рефлексійного інструментарію щонайменше непрофанативними, а в ідеалі – ефективними за критерієм приросту якісних знань.

Обидва фактори є критично необхідними, імперативними: якщо рефлексія не підкріплена достатніми обсягами емпірії, то вона перетворюється на абстраговану від буттєвих реалій софістику; якщо ж маємо в наявності значні обсяги емпірії, проте вони не спираються на механізм рефлексійної структуризації та ієрархізації, то отримуємо суто формальне, механічне, еkleктичне й релятивне нагромадження знань, які можуть бути цілком достовірними, проте невизначеними за критерієм значущості, істотності для формування концептуальної картини світу.

Що стосується суб'єктивних передумов застосування до історичної предметності інструментарію рефлексії, то тут йдеться насамперед про дослідницьке вміння/невміння чи бажання/небажання скористатися наявними об'єктивними передумовами ефективного застосування засобів рефлексії. З аспектом вміння/невміння все більш-менш зрозуміло, а от на заваді бажанню ефективно скористатися рефлексійним ресурсом на рівні суспільного праксису знаходиться розлогий діапазон неафішованих причин на кшталт ідеологічної та політичної ангажованості, слідування у фарватері певних парадигмальних преференцій та стереотипних лекал, а також тривіальний конформізм, який не бачить різниці між методом леза Оккама та тим неприпустимим редукціонізмом, котрий спотворює уявлення про історичну дійсність, про її реальний статус-кво як на конкретно-історичному, так і трансісторичному рівні масштабування.

ВИСНОВКИ

Підсумки дисертаційного дослідження підбито в таких положеннях.

1. Визначення теоретико-методологічних та функціонально-інструментальних основ філософії історії як сфери знань передбачає

увиразнення специфіки її дослідницького покликання і дисциплінарної компетенції, особливостей оперування предметною сферою та генерування знань про історичну дійсність.

Квінтесенція дисциплінарної демаркації філософії історії та історії полягає в наступному: якщо для *історії* ключове значення має відповідь на запитання, *як* (як саме відбувається історичний процес, в якій покроковій послідовності, якою була його фактографія, тобто фактична достовірність), то для **філософії історії** визначальним аспектом є спроможність сформулювати переконливу відповідь на запитання, **чому саме так, а не інакше** (чому процеси і події розгорталися саме в такій, а не в іншій послідовності, саме з такими, а не іншими наслідками; чому вони відкривали шлях чи ставали на заваді саме таким, а не іншим перспективам подальшого генезису як окремого суспільства, так і всього людства). Таким чином, на відміну від канона *фактичної (фактографічної)* достовірності *історії* як наукової дисципліни, основною компетентнісною чеснотою **філософії історії** є **фактологія** – внутрішня логіка історичної подійності та процесуальності.

Якщо дослідницьким пріоритетом історії є прискіпливий погляд на конкретний прикладний історичний кейс, на його якомога точніше відтворення на подійно-процесуальному рівні, то ключовою дослідницькою призмою філософії історії є неухильне слідування у фарватері кредо *sub specie aeternitatis* – себто сприйняття конкретики історичної дійсності з позицій вічності як значущого й навіть визначального контексту: поза цим контекстом історії для філософсько центрованого мислення або взагалі не існує як вартої уваги предметної сфери, або значення такої історії істотно девальвується, маргіналізується, відсепаровується на віддалену периферію уваги.

2. Якщо *історія* функціонує переважно в режимі *наративів* хронікалістського штибу, які сприймають історичні реалії точково та площинно, то **філософія історії** генерує знання щодо історичної картини світу насамперед засобом **рефлексії**, рефлексійної призми сприйняття історичної дійсності та евентуальності. Така призма передбачає два ракурси розгляду – **«поза»** (*збоку* і *ззовні*) та **«над»** (*згори*): якщо ракурс **«поза»** відштовхується від необхідності дистанціюватися від досліджуваного явища чи процесу з метою його неупередженого сприйняття, то ракурс **«над»** – це не просто дистанціювання від конкретно-історичного статус-кво і мисленнєвий вихід за його межі, а обрання такої дослідницької локації, яка дає змогу оглянути предметну сферу немов *згори*, що створює передумови для належного рівня смислового й значеннєвого масштабування, формування таких знаннєвих ієрархій, яким притаманна критеріальна виразність, аргументаційна переконливість і верифікаційна досконалість.

3. Важлива особливість філософії історії як сфери знань полягає в тому, що вона є інструментом, засобом світоглядного масштабування історії, який, у свою чергу, визначає пріоритети й преференції критеріальної, ціннісної, телеологічної та іншої маршрутизації. Філософія окреслює світоглядні орієнтири, канони, взірці сприйняття історичної дійсності за смисловим,

значеннєвим та іншими аргументаційно істотними параметрами. І хоча її світоглядне масштабування здебільшого не підлягає наукометричній формалізації, однак цей недолік повною мірою компенсується переконливістю філософської аргументації щодо систем світоглядних координат, у межах яких сприйняття історичних реалій набуває виразного смислу і стрункої причинно-наслідкової зумовленості, що, в свою чергу, створює необхідні передумови для предметного й змістовно виразного (нерелятивного) сприйняття історичної дійсності.

4. Дисциплінарне покликання філософії історії пов'язане не з накопиченням історичних фактів і навіть не з їхньою систематизацією, а з виявленням тієї внутрішньої логіки історичного процесу, котра визначає появу будь-яких інших фактів, рефлексія щодо яких окреслює дисциплінарні повноваження та сферу епістемологічної і гносеологічної компетенції філософії історії. Філософія історії використовує історію як своєрідний емпіричний трамплін для подальших рефлексій, скерованих на виявлення внутрішньої логіки і закономірностей історичної подійності, процесуальності, темпоральності.

Іншими словами, на тій стадії дослідницьких зусиль, на якій історія завершує свої дослідницькі зусилля, філософія історії їх лише розпочинає, використовуючи історичну фактографію як точку рефлексійного відліку для генерування корпусу знань щодо історичної фактології. На відміну від історії, на рівні *філософії історії фактична достовірність* історичної дійсності поступається за критерієм пріоритетності значення *достовірності логічній і причинно-наслідковій*, у межах якої достовірність фактична виконує лише допоміжну, ілюстративну та обслуговуючу функцію.

Фактологія як логіка фактів потребує концептуального і критеріального стрижня, який не має апіорного статусу, а є апостеріорним наслідком сукупності багатьох факторів: світоглядно-аксіологічної призми застосованого гносеологічного підходу; ієрархії смислів і значень, яку дослідник поширює на сферу (предмет) досліджень; обґрунтованості рушійних сил і визначальних причинно-наслідкових зв'язків тощо. Такі гносеологічні процедури є або нетиповими для історії як сфери знань, або взагалі не належать до дисциплінарної компетенції історичної науки, а є інструментальною прерогативою виключно філософії історії.

5. Філософія виконує функції смислового та значеннєвого навігатора в епістемологічному лабіринті історії, постає засобом досягнення мети побудови аргументаційно переконливих ієрархій смислів і значень історичних процесів і тенденцій. Ключова проблема пов'язана з тим, що історія не володіє іманентним смислом: її смисловий рельєф формується *post factum* людьми на підставі уявлень про належне, цільові пріоритети та ієрархії значень. Ця особливість загострює потребу перманентного вдосконалення аргументаційного супроводу смислової складової історичної подійності та процесуальності.

Важлива специфічна особливість полягає в тому, що **кожна історична епоха і кожна соціокультурна ойкумена володіє власною ієрархією смислів і значень, з якою ієрархії смислів і значень інших історичних епох і соціокультурних середовищ можуть не лише не збігатися, а й перебувати в стосунках світоглядних антиподів і аксіологічних антагоністів.** Так само абсолютна більшість детермінант історії не є трансчасовими інваріантами: кожна історична епоха відповідно до своїх онтологічних і функціональних преференцій вибудовує оригінальну ієрархію значущих факторів, які в межах іншої епохи можуть не лише втратити пріоритетне значення, а й бути вилученими із життєдіяльнісного обігу суспільств і народів.

6. Не заперечуючи детермінізм у цілому як об'єктивну зумовленість історичних явищ і процесів, необхідно визнати непереборні труднощі з визначенням не лише трансісторичної, а й конкретно-історичної ієрархії детермінативних чинників, котрі визначають перебіг історичної динаміки в повному обсязі.

Наділення історії об'єктивним і закономірним статусом не означає жорсткої лінійності, детермінованості та категоричної заданості історичного процесу: **історії людства притаманний розлогий діапазон вірогідності та коридор варіативності, в межах якого розгортаються її альтернативи.** Істотною характерною особливістю переважної більшості випадків історичної подійності й процесуальності є її функціонування в режимі симбіотичного поєднання випадковостей та закономірностей.

Протистояння історичного детермінізму та індетермінізму не вичерпує ні сутності фундаментальної проблеми, ні теоретико-концептуальних засобів її розв'язання, позаяк сукупна історія людства засвідчує відсутність *остаточної визначеності* на тлі численних **вірогідних альтернатив**. Це обумовлено численними точками біфуркації – тими історичними перехрестями й розгалуженнями, в яких історія могла піти ледь не «куди завгодно».

7. Релятивізм є основним проблемним викликом на адресу не лише історичного знання, а й будь-якого знання гуманітарного профілю: його домінування призводить до змістовної невизначеності, смислової нефокусованості та значеннєвої невизначеності.

Практична неусувність імператива релятивізму обумовлена значною мірою генеалогічно: позаяк на відміну від природничонаукового знання гуманітарне знання є достеменно інтерпретативним, тобто згенерованим унаслідок інтерпретативних зусиль, то типовий для гуманітарної сфери конфлікт інтерпретацій, виразно змальований Пітером Бергером та Томасом Лукманом, мимоволі закладає міну вповільненої дії критеріально несумісних інтерпретацій як об'єктивної передумови релятивізму.

Другим джерелом релятивізму слугує така атрибутивна ознака практично кожного соціуму, як поширеність квазі-знання у форматі узвичаєних стереотипів і міфів, «прагматичних» штампів і ерзаців тощо.

Третє джерело релятивізму зобов'язане своїми витокami зловживанням інструментальними опціями інформаційного суспільства у форматі

тенденційного медійного пресингу, популізму, демагогії, пропаганди, маніпуляцій, дезінформації, (ре)фреймінгу, постправди, чорної риторики (Кастен Бредемайер), вікон Овертона, технологій нейролінгвістичного програмування (НЛП) і т. п.

Для ефективного протистояння експансії релятивізму безальтернативних ознак набувають інструментальні опції філософії у форматі рефлексії, системного, критичного й скептичного мислення, а також транспарентного фахового дискурсу, організованого на принципах деліберативної демократії. З філософським інструментарієм пов'язані основні сподівання на розблокування інтерпретативних різнотлумачень історичного знання та побудову його аргументаційно стрункої моделі, яка повною мірою відповідатиме вимогам фактологічної достовірності як верифікаційного виклику.

8. Ключовий недолік парадигмального підходу до генерування історичного знання полягає в недостатній рефлексійній і аналітичній гнучкості, а також у жорсткій концептуальній категоричності, яка функціонує режимі «або / або». Насправді ж в абсолютній більшості випадків історична дійсність виходить за онтологічні межі таких «або / або», втілюючись у форматі різноманітних альтернатив і вірогідностей, а інколи й реалізуючись у діаметрально протилежному буттєвому статусі «і / і» – симбіотичному поєднанні явищ і процесів, які можуть здаватися антагоністичними, а відтак і несуміними, проте на рівні історичних практик цілком несуперечливо й навіть гармонійно поєднуватися в органічну цілісність об'єктивного історичного процесу.

9. **Об'єктивність будь-якої історичної картини світу не варто переоцінювати: кожна її конкретно-історична версія етимологічно й функціонально нагадує наукову парадигму як автономну сферу знань, котра витлумачує дійсність крізь призму своїх (і лише своїх!) критеріальних пріоритетів.** Оскільки неосяжні обсяги історичних фактів і альтернатив можна систематизувати, категоризувати та ієрархізувати за багатьма критеріями, принципами та методологічними підходами, то в такій системі онтологічних координат вирішальну роль відіграють суб'єктивні пріоритети історика як суб'єкта дослідження. Що стосується знань, генерованих внаслідок такого дослідження та історичної картини світу загалом, то їхня об'єктивність є доволі умовною – у тому сенсі, що лише *post factum*, набувши канонічного статусу, вони «десуб'єктивуються» й набувають надсуб'єктивного (чи пак – умовно об'єктивного) епістемологічного реноме.

10. Основні недоліки історичної та соціальної пам'яті крізь призму особливостей генерованих ними сфер знань полягають у наступному: якщо сумніви щодо наукової достовірності історичної пам'яті пов'язані з її неповнотою, уривчастістю й труднощами верифікації, то труднощі з відповідністю канонам науки соціальної пам'яті зумовлені насамперед і в основному її соціокультурною, ідеологічною, політичною, пропагандивною та іншою навантаженістю, а відтак – з латентною тенденційністю й

упередженістю, що несумісно з вимогами, які висуваються на адресу наукового знання.

11. Ефективність ідейної сфери як детермінативного фактора історичного генезису залежить не від *трансісторичної взірцевості її якісного рівня*, а від *відповідності, валідності та когерентності змістовній і проблемній ієрархії конкретно-історичного татунку*. В цьому сенсі словосполучення «ідейний інваріант історії» є фактичним оксюмороном з огляду на наявність фундаментальної хиби: наскільки б інтелектуально насиченою, геніальною та мотиваційно спонукальною не була конкретна ідея чи ідейна сфера, вони не в змозі слугувати ідейною відповіддю на проблемні виклики історії загалом, позаяк кожна епоха оперує власною ієрархією проблемних викликів і соціокультурною сіткою (ієрархією) смислового й значеннєвого масштабування, яка визначає конкретно-історичну дієвість ідейної пропозиційності.

Ця особливість пояснює, чому будь-який ідейний формат *apriori* не в змозі задовольнити попит «усіх часів і народів», чому ідейна сфера потребує перманентного переосмислення крізь призму відповідності вимогам місця та часу, а кваліфікаційний рівень такого переосмислення перебуває в безпосередній залежності від розуміння змістовної і проблемної ієрархії історичної епохи: ідейне забезпечення суспільного буття і свідомості має відповідати не якимось абстрактним вимогам «взагалі», а слугувати максимально досконалою інструментальною відповіддю на ключові виклики в світоглядній, сенсожиттєвій, соціально-економічній та іншій сферах життєдіяльності людини і суспільства. Лише *апостеріорне* дотримання такої вимоги надає підстави для вердикту про ефективність ідейної пропозиційності.

12. Будучи мимовільною заручницею регламентних норм і цільових пріоритетів неолібералізму як безальтернативного мегатренду епохи «кінця історії», Україна впродовж трьох попередніх десятиліть засвоїла таку ієрархію конкретно-історичних і трансісторичних смислів і значень, яка в багатьох аспектах не узгоджується з принципом реалізму, а почасти й здорового глузду. Цей не надто адекватний лакмус світосприйняття й життєдіяльності не в змозі виконати інструментальну функцію як коректного сприйняття минулого, так і формулювання ефективних відповідей на виклики сьогодення, що, в свою чергу, ставить під сумнів ефективність функціонування держави і суспільства.

13. Оперування світоглядними орієнтирами, які не надто узгоджуються з історичними реаліями, об'єктивно призводить до зниження загального рівня дослідницької культури. Це виразно простежується і в сфері генерування знань про історію. За таких обставин закономірно актуалізується потреба достовірності історичного знання, адже в разі недотримання такої вимоги історія перетворюється на своєрідну «гру уяви», яка може бути доволі привабливою для масової свідомості і медійно захопливою (а відтак і високорентабельною для інформаційного бізнесу), однак принципово несумісною з історичними реаліями, з історичним знанням, яке відповідає науковим канонам аподиктичності та верифікованості.

14. Контекст світопорядкових реалій є вагомим фактором предметного розгляду новітньої української історії. Він утілюється в двоєдиній потребі: з *одного боку*, необхідно сформулювати якомога реалістичніше уявлення про причинно-наслідкові зв'язки сучасних світопорядкових реалій та про каузальність мотивації основних дійових осіб світопорядкової сцени. Розуміння таких реалій убезпечить від ілюзійності світосприйняття та профанативності цільових орієнтирів – тим більше, що саме ці фактори в новітній історії України є найбільш проблемними, тією слабкою ланкою, яка раз-у-раз девальвує сукупні зусилля суспільства, фактично зводячи їх нанівець, нуліфікуючи (nullifying).

З *іншого боку*, потрібно не лише адаптуватися під вимоги й очікування світопорядкового статус-кво, а й розуміти ключові вади життєдіяльнісних алгоритмів цього світопорядку, які призвели до його кризового стану чи навіть краху. Адже слідування у фарватері таких життєдіяльнісних алгоритмів – це не що інше, як прокладання шляху так само в напрямі кризи та краху. Якщо Україну такі перспективи не вдовольняють, то варто скерувати пріоритетні зусилля на ґрунтовний аналіз інструментальних опцій, за рахунок яких можна досягти високої функціональної ефективності в часи, які Ульріх Бек позначив терміном *епоха ризику*.

СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових наукових виданнях України:

1. Карлов, О. Ю. (2025). Згадати все: засвоєння уроків історії як імператив ефективного суспільства. *ОСВІТНІЙ ДИСКУРС : ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ* / Голов. ред. О. П. Кивлюк, Д. Б. Свириденко. Київ : ТОВ “Науково-інформаційне агентство “Наука-технології-інформація”, Випуск 53 (3-4), С. 35–43.

<https://enpuir.udu.edu.ua/handle/123456789/49323>

2. Карлов, О. Ю. (2025). Філософія історії: особливості предметної сфери. *Вища освіта України: Теоретичний та науково-методичний часопис*. №1 (96), С. 19–27.

<https://orcid.org/0009-0004-1045-5858>

3. Карлов, О. Ю. (2025). Філософія історії: специфіка дослідницької призми. *Вища освіта України: Теоретичний та науково-методичний часопис*. №2 (97), С. 17–25.

<https://orcid.org/0009-0004-1045-5858>

4. Карлов, О. Ю. (2025). Філософія як верифікатор філософського знання. *Мультиверсум. Філософський альманах*. Випуск 2 (182), Том 1, сс. 114–132.

https://www.researchgate.net/publication/397512167_Filosofia_ak_verifikator_istoricnogo_znanna

5. Карлов, О. Ю. (2025). Філософський складник історичного знання й пізнання: баласт чи імператив? *Культурологічний альманах*. Випуск 2 (14), С. 247–254.

<https://enpuir.udu.edu.ua/handle/123456789/49493>

Статті у закордонних періодичних виданнях:

6. Karlov Oleg. (2024). The Logic of Historical Causality: Is Philosophical Reflection Necessary. *Paradigm of Knowledge* №3(61), pp 23-39.

<https://naukajournal.org/index.php/Paradigm/article/view/2721>

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають отримані наукові результати:

7. Дичко, О., Карлов, О., Лозко, А., 2023. Теоретичні та правові засади забезпечення гендерної рівності в секторі безпеки та оборони. *Наука і техніка сьогодні*.

<https://perspectives.pp.ua/index.php/nts/article/view/6970/7010> .

8. Дичко О. О., Гайнутдінов А. В., Карлов О. Ю. Ефективність психологічної підтримки у військових: аналіз впливу на подолання посттравматичного стресового розладу. // «Перспективи та інновації науки» (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»): журнал. 2024. № 3 (37) 2024. С. 812-824.

<https://perspectives.pp.ua/index.php/pis/article/view/10080/10135>

9. Снітько Д.Ю., Карлов О.Ю. Персоналістична рефлексія досвіду війни / Всеукраїнська щорічна наукова конференція «Філософія і культура в антропологічних вимірах сучасності», з нагоди Всесвітнього Дня Філософії (UNESCO), 22-23 листопада 2024 р., Дніпро.

<https://dk.dp.ua/wp-content/uploads/2025/02/%D0%A4%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%8F-%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8-%D0%A2%D0%95%D0%97%D0%98-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84.-2024.pdf>

10. Кочергін І.О., Карлов О.Ю. Українська армія – сучасність і ретроспектива / 5 Міжнародна науково-практична конференція «Звільнення Катеринослава (Дніпра) від більшовиків і махновців у грудні 1918 р. – січні 1919 р.» Київ, 28.11.2024. Національний університет оборони України. С. 285-286.

<https://nuou.org.ua/assets/documents/tezy-5-mnpk-2024.pdf>

11. Кириченко А.В., Карлов О.Ю. Психологічний супровід магістрантів вищих військових навчальних закладів в умовах російсько-української війни / Подільська науково-практична інтернет-конференція. (15-16 січня 2026 р.).

<https://docs.academia.vn.ua/handle/123456789/2462>

АНОТАЦІЇ

Карлов О. Ю. Філософія історії як сфера знань: смислові та значеннєві особливості – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». – Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Міністерство освіти і науки України, Київ, 2026.

За результатами дослідження узагальнено дисциплінарне покликання філософії історії як епістемологічної сфери – зокрема й насамперед крізь призму смислових та значеннєвих особливостей генерованих нею знань.

Зокрема, охарактеризовано фактологію як точку рефлексійного відліку філософії історії: дисциплінарне покликання філософії історії пов'язане не з накопиченням історичних фактів і навіть не з їхньою систематизацією, а з виявленням тієї внутрішньої логіки історичного процесу, котра визначає появу будь-яких інших фактів, рефлексія щодо яких окреслює дисциплінарні повноваження та сферу епістемологічної і гносеологічної компетенції філософії історії.

Окреслено ключовий проблемний виклик епохи «кінця історії» для України в сфері епістемологічних смислів і значень: Україна засвоїла таку світоглядну ієрархію, яка в багатьох аспектах не узгоджується з принципом реалізму, а почасти й здорового глузду. Проблемне вістря пов'язано з тим, що такий не надто адекватний лакмус світосприйняття не в змозі виконати інструментальну функцію як коректного сприйняття минулого, так і формулювання ефективних відповідей на виклики сьогодення, що, в свою чергу, ставить під сумнів ефективність функціонування держави й суспільства.

Визначено основні недоліки історичної та соціальної пам'яті крізь призму особливостей генерованих ними сфер знань: якщо сумніви щодо наукової достовірності історичної пам'яті пов'язані з її неповнотою, уривчастістю й труднощами верифікації, то труднощі з відповідністю канонам науки соціальної пам'яті зумовлена насамперед і в основному її соціокультурною, ідеологічною, політичною, пропагандивною та іншою навантаженістю, а відтак – з латентною тенденційністю й упередженістю, що несумісно з вимогами, які висуваються на адресу наукового знання.

Обґрунтовано аргументаційний вердикт, згідно з яким основним проблемним викликом на адресу історичного знання (зрештою, як і будь-якого знання гуманітарного профілю) є релятивізм: його домінування призводить до змістовної невиразності, смислової нефокусованості та значеннєвої невизначеності. Для ефективного протистояння експансії релятивізму безальтернативних ознак набувають інструментальні опції філософії у форматі рефлексії, системного, критичного й скептичного мислення, а також транспарентного фахового дискурсу, організованого на принципах деліберативної демократії. З філософським інструментарієм пов'язані основні сподівання на розблокування інтерпретативних різнотлумачень історичного знання та побудову його аргументаційно стрункої моделі, яка повною мірою

відповідатиме вимогам фактологічної достовірності як верифікаційного виклику.

Набуло подальшого розвитку концептуальне положення про змістовну демаркацію філософії історії та історії як споріднених за епістемологічним та гносеологічним критеріями дисциплінарних сфер: якщо дослідницьким пріоритетом історії є прискіпливий погляд на конкретний прикладний історичний кейс, на його якомога точніше відтворення на подійно-процесуальному рівні, то ключовою дослідницькою призмою філософії історії є неухильне слідування у фарватері кредо *sub specie aeternitatis* – тобто сприйняття конкретики історичної дійсності з позицій вічності як значущого й навіть визначального контексту: поза цим контекстом історії для філософсько центрованого мислення або взагалі не існує як вартої уваги предметної сфери, або значення такої історії істотно девальвується, маргіналізується, відсепарується на віддалену периферію уваги.

Розкрито значення факторів, що лежать в основі ефективності ідейної сфери як детермінанти історичного генезису, а також критичну потребу валідності й когерентності ідейного забезпечення історії змістовній і проблемній ієрархії конкретно-історичного ґатунку: позаяк кожна епоха оперує власною ієрархією проблемних викликів і соціокультурною сіткою (ієрархією) смислового й значеннєвого масштабування, яка визначає конкретно-історичну дієвість ідейної пропозиційності, то вести мову про трансісторичну взірцевість якісного рівня ідейного супроводу історичної процесуальності недоречно, а словосполучення «ідейний інваріант історії» постає фактичним оксюмороном – суміщенням несумісного.

Ключові слова: філософія історії, світоглядне масштабування, рефлексія, причинно-наслідкова зумовленість, гносеологія та епістемологія, смисли та значення, випадковість та закономірність, релятивізм, детермінанти історії, історична пам'ять, уроки історії.

ABSTRACTS

Karlov, O. Y. Philosophy of History as a Field of Knowledge: Semantic and Meaning-Related Features – *Qualifying scientific work in manuscript form.*

Dissertation for the degree of Candidate of Philosophical Sciences in the specialty 09.00.03 “Social Philosophy and Philosophy of History.” – Dragomanov Ukrainian State University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2026.

Based on the research findings, the disciplinary vocation of the philosophy of history as an epistemological field is summarized – in particular and above all through the prism of the semantic and signification features of the knowledge it generates.

In particular, the study characterizes factuality as the point of reflective reference for the philosophy of history: the disciplinary vocation of the philosophy of

history is not linked to the accumulation of historical facts or even to their systematization, but with the identification of the internal logic of the historical process that determines the emergence of any other facts, reflection on which delineates the disciplinary scope and the sphere of epistemological and gnoseological competence of the philosophy of history.

The key challenge of the “end of history” era for Ukraine in the realm of epistemological meanings and significance has been identified: Ukraine has adopted a worldview hierarchy that, in many respects, is inconsistent with the principle of realism and, to some extent, with common sense. The crux of the problem lies in the fact that such an inadequate litmus test of worldview is incapable of fulfilling the instrumental function of both correctly perceiving the past and formulating effective responses to the challenges of the present, which, in turn, calls into question the effectiveness of the functioning of the state and society.

The main shortcomings of historical and social memory have been identified through the prism of the characteristics of the spheres of knowledge they generate: while doubts regarding the scientific reliability of historical memory are linked to its incompleteness, fragmentary nature, and difficulties in verification, the difficulties in conforming to the canons of social memory is primarily and mainly due to its sociocultural, ideological, political, propagandistic, and other burdens, and consequently – to latent bias and prejudice, which are incompatible with the requirements imposed on scientific knowledge.

The argumentative verdict is substantiated, according to which the main problematic challenge facing historical knowledge (and, ultimately, any knowledge in the humanities) is relativism: its dominance leads to conceptual vagueness, semantic unfocusedness, and meaning uncertainty. To effectively counter the expansion of relativism, the instrumental options of philosophy – in the form of reflection, systematic, critical, and skeptical thinking, as well as transparent professional discourse organized on the principles of deliberative democracy – become indispensable. The main hopes for resolving interpretive differences in historical knowledge and constructing an argumentatively coherent model of it – one that fully meets the requirements of factual reliability as a verification challenge – are linked to the philosophical toolkit.

The conceptual proposition regarding the substantive demarcation of the philosophy of history and history – as disciplinary fields related by epistemological and gnoseological criteria – has been further developed: while the research priority of history is a meticulous examination of a specific applied historical case, and its as-accurate-as-possible reconstruction at the event-process level, then the key research lens of the philosophy of history is the unwavering adherence to the *credo sub specie aeternitatis* – that is, the perception of the particulars of historical reality from the perspective of eternity as a significant and even defining context: outside this context, history either does not exist at all as a subject area worthy of attention for philosophically centered thinking, or the significance of such history is substantially devalued, marginalized, and relegated to the distant periphery of attention.

The significance of the factors underlying the effectiveness of the ideological sphere as determinants of historical genesis is revealed, as well as the critical need for the validity and coherence of the ideological underpinnings of history within the substantive and problematic hierarchy of the concrete-historical order: since each epoch operates with its own hierarchy of problematic challenges and a sociocultural grid (hierarchy) of semantic and meaning-based scaling, which determines the concrete-historical efficacy of ideological propositionality, it is inappropriate to speak of a transhistorical exemplarity of the qualitative level of ideological accompaniment of historical processuality, and the phrase “ideological invariant of history” emerges as a de facto oxymoron – a combination of the incompatible.

Keywords: philosophy of history, worldview scaling, reflection, cause-and-effect determinism, gnoseology and epistemology, meanings and significance, chance and regularity, relativism, determinants of history, historical memory, lessons of history.